Eskiyeni 47 (Eylül 2022), 789-798 Kitap İncelemesi

İnsan Genomuna Müdahale: Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar, yazar Ülfet Görgülü (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), XII+210 sayfa, ISBN 978-625-7672-44-3

Miyase Yavuz Altıntaş | ORCID: 0000-0002-5338-3266
Dr. Öğr. Üyesi | Sorumlu Yazar | miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (**ROR ID:** 05mskc574)
İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı
Ankara, Türkiye

Öz
İslam hukukunda güncel meselelere dair hayati öneme sahip ve gelişen tıp teknolojisine bağlı olarak sürekli değişim içinde olan alanlardan biri de tıp ve sağlık ile ilgili konulardır. Bu bağlamda insan genomuna yapılan tıbbi müdahaleler ve CRISPR-Cas9 teknolojisinin bu yönde kullanımına dair bir çalışmanın yakın zamanlara kadar yapılmamış olması bu alanda üzerinde çalışılmaya değer bir boşluğun varlığına işaret eder. Ülfet Görgülü'nün *İnsan Genomuna Müdahale: Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli eseri, sözü edilen boşluğu doldurmaya yönelik ilk çalışma olması sebebiyle oldukça önemlidir. Bu çalışmada, insan genomuna yönelik tedavi, araştırma, geliştirme ve iyileştirme amaçlı yapılan genetik müdahalelerin, bireysel ve toplumsal etkilerini 'fıkhi açıdan' ele alan söz konusu eserin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler
İslam Hukuku, Biyofıkıh, *Maslahat*, *Mefsedet*, Biyoetik, Genetik Müdahale, CRISPR-Cas9

Atıf Bilgisi
Altıntaş, Miyase Yavuz. "İnsan Genomuna Müdahale: Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar". *Eskiyeni* 47 (Eylül 2022), 789-798. https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1108833

Geliş Tarihi	25 Mart 2022
Kabul Tarihi	11 Mart 2022
Yayım Tarihi	24 Haziran 2022
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli Hakemlerin raporları, makale ile birlikte yayımlanmaktadır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır.

Eskiyeni 47 (September 2022), 789-798 Book Review

*Interventions in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fıqhi) Approaches*by Ülfet Görgülü (Ankara: Turkish Diyanet Foundation Publishing, 2021), XII+210 pages, ISBN 978-625-7672-44-3

Miyase Yavuz Altıntaş | ORCID: 0000-0002-5338-3266
Assist. Prof. Dr. | Corresponding Author | miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr
Ankara Hacı Bayram Veli University (**ROR ID:** 05mskc574)
Faculty of Islamic Sciences, Department of Fiqh
Ankara, Türkiye

Abstract
One of the vital and constantly changing fields regarding current issues in Islamic law is medicine and health-related issues. In this context, it is noteworthy that a study on medical interventions to the human genome and the use of CRISPR-Cas9 technology in this direction has not been studied until recently. Ülfet Görgülü's work titled *Intervention in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fiqhi) Approaches*, appears to be a significant contribution to the field by being the first Turkish study on the subject. In this paper, it is aimed to examine the work in question, which deals with the individual and social effects of genetic interventions in the human genome for treatment, research, development and improvement purposes.

Keywords
Islamic Law, Bio-*Fiqh*, *Maslahah*, *Mafsadah*, Bioethics, GeneticInterventions, CRISPR-Cas9

Citation
Altintas, Miyase Yavuz. "Interventions in the Human Genome: Ethical Discussions-Jurisprudential (Fıqhi) Approachesby". *Eskiyeni* 47 (September 2022), 789-798.
https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1108833

Date of submission	30 December 2021
Date of acceptance	11 March 2022
Date of publication	20 September 2022
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External Double-blind + Transparent Peer Review
Review reports	The reviewers' reports and the authors' responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

İnsan genomuna müdahale edilmesiyle ilgili birtakım çalışma vedeneylerin uzun süredir yapıldığı bilinmektedir. Ancak CRISPR-Cas9 teknolojisi kullanılarak genetik müdahalede bulunulmuş ikiz bebeklerin 25 Kasım 2018 tarihinde Çin'de dünyaya geldiğinin ilanıyla insan genomuna müdahale tartışmaları uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Çalışmanın metodolojisi ve ulaştığı neticenin sıhhati hakkında birçok eleştiri gündeme gelse de bu haber, insan genomuna yapılan müdahalenin sonuçlarının artık görülebilen bir vakıaya dönüştüğünün göstergesi olmuştur.

Diğer canlı türlerinin genetik özelliklerine müdahale edilmesi ise zaten uzun zamandır söz konusu olmaktadır. Öyle ki artık genetiği değiştirilmiş organizmalı (GDO) besinlerin, insan ve hayvan sağlığı üzerinde yaptığı tahribatlar ve ekolojik dengeye karşı tehdidi, insanlığın en güncel problemlerinden biri haline gelmiştir. Bitki ve hayvanlarda yaratılışı değiştirme; ırk ıslahı, genetiği değiştirilmiş bitkiler vb. daha önce farklı çalışmalarda ele alınmış olsa da insan genomuna özellikle germ hattına müdahale ve bunu mümkün kılan CRISPR-Cas9 teknolojisinin kullanımı, daha önce Türkçe literatürde fıkhi açıdan ele alınmamıştı.[1]Bu anlamda transhümanizmin[2] pek çok mecrada tartışıldığı günümüzde, konuyu fıkhi açıdan ele alan, Ülfet Görgülü'nün *İnsan Genomuna Müdahale: Etik Tartışmalar-Fıkhi Yaklaşımlar* isimli çalışması önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Yazar bu çalışmada genom araştırmalarının, sağlık kapsamına giren ve sağlığı aşan uygulama sonuçlarının, bireysel ve sosyal etkilerini fıkhi açıdan değerlendirmeyi ve esas itibarıyla "fıkıh-ahlak bütünlüğü içinde ilkesel düzeyde bir çerçeve" oluşturmayı amaçlamaktadır (s. XI). Çalışma *Giriş* ve *Sonuç* bölümleri hariç *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* ve *Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

---

1 Teolojik açıdan insan genomuna müdahaleyi inceleyen doktora tezi için bk. Berat Sarıkaya, *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013). *İnsan Genom Projesi*'nin ilanıyla 1990ların başından itibaren artan bir ilgiyleinsan genomuna müdahale konusu ahlaki, hukuki, felsefi ve sosyolojik açılardanakademik çevrelerce ele alınmış, konu ile alakalı zengin bir İngilizce literatür oluşmuştur. Fıkhi açıdan CRISPR-Cas9 teknolojisinin kullanımına dair meseleyi ele alan çalışmalar için bk. NimahAlsomali – GhaiathHussein, "CRISPR-Cas9 and He Jiankui's Case: An Islamic BioethicsReview Using *Maqasid al-Shari'a*mic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion", *Science and Engineering Ethics* 26/6 (2020), 309-323; Qosay A. E. Al-Balasvd.,"The Ethics of Gene Editing From An Islamic Perspectives: A Focus on the Recent Gene Editing of the Chinese Twins", *Science and Engineering Ethics* 26/3 (2020), 1851-1860.

2 Bilim ve teknoloji aracılığıyla insan türünün biyolojik ve zihinsel sınırlarını aşmayı amaçlayan felsefi, sosyal ve siyasi bir hareket; bu üstün insan ırkının gelecekte hakimiyetini ön gören akım. Bk. Halim Alperen Çıtak, "Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali", *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

Giriş Bölümünde (ss. 1-18) konunun güncel değeri, yapılan etik tartışmalar ve yazarın fıkhi mülahazalarına altyapı oluşturması bakımından gen ve genomun ne olduğu, *İnsan Genom Projesi*'nin mahiyeti, genetik mühendisliği, genom düzenlemenin içeriği ve hedefi gibi konular baz alınarak CRISPR-Cas9 tekniğinin önemine dair bilgiler verilmektedir.

Görgülü, *Genoma Müdahaleyle İlgili Etik Tartışmalar* isimli birinci bölümde (ss. 19-93) *Somatik Genom Düzenleme* ve*GermHattı Genom Düzenleme* olmak üzere temel iki müdahale çeşidi olduğunu; germ (soy) hattı genom düzenlemenin iyileştirme/geliştirme amaçlı kullanılırken somatik genom düzenlemenin tedavi ve geliştirme amaçlı olmak üzere iki kullanım şeklinin bulunduğunu vurgulayarak konuyu gerek teknik ve etik tartışmaları ele aldığı birinci bölümde gerekse fıkhi açıdan değerlendirdiği ikinci bölümde bu tasnife dayanarak incelemektedir. Somatik genom düzenleme, genetik hastalıkların tedavisinde yapılan müdahalenin tıbbın maksadıyla uyumlu olarak hastalığın tedavisi amacını taşıması ve bunu sadece ilgili hücreye etki ederek yapması esaslarına dayanılarak genel kabul görmektedir. Geliştirme amaçlı kullanımına ise fiziksel ve bilişsel kapasiteyi arttırma, kendini normların üzerine çıkarma, bu teknolojilere ulaşma imkânı olmayanlara karşı ayrımcılığa yol açma gibi gerekçelerle karşı çıkılmaktadır. Yazar, bireysel performansı arttırmaya yönelik refah merkezli bir yaklaşım yerine ahlaki gelişimin desteklenmesi gerekliliği vurgusu ile bu endişeyi paylaşmaktadır.

Literatürde asıl tartışılan müdahale türü olan ve insan embriyolarında yapılan araştırmalarda; bilgiyi arttırma, genetik hastalıkların geçişini engelleme, somatik hücre düzenlemeleriyle tedavi edilemeyen birden fazla dokuyu etkileyen genetik hastalıkların tedavisi, fizyolojik ve zihinsel geliştirme gibi kullanım amaçları olan 'germ hattı genom düzenleme' çalışmada detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Görgülü, konu ile ilgili etik tartışmaları, biyomedikal etiğin temel ilkeleri olan zararsızlık, yararlılık, otonomi (özerklik) ve adalet prensiplerinden hareketle öne sürülen argümanlar çerçevesinde incelemektedir. Yazarın bu kısımda, genellikle söz konusu müdahale türünün uygulanmasına yönelik mevcut leh ve aleyhteki görüşleri aktarmak ve açıklamakla yetinerek kendi benimsediği görüşü kısaca ifade ettiği gözlemlenmektedir (bk. ss. 53, 82). Mesela, *Embriyonun Ahlaki Değeri* ile ilgili argümanların ele alındığı kısımda Görgülü'nün, cenin hukukuna dair müstakil kıymetlibir çalışmasıolmasından mütevellit, mevcut tartışmada "İslami açıdan embriyonun ahlaki ve hukuki durumu"na dair birtakım açılımlar yapması ve bu noktadametni daha zengin bir yapıya büründürmesimümkünken bunu tercih etmediği görülür (ss. 58-59). Fakat çalışmanın ikinci bölümüne gelindiğinde yazarın, ilk bölümde görüşlerini neden detaylandırmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu bölümdeki meseleler ile alakalı bireysel tartışmalarını ikinci bölüme bırakmayı tercih etmiştir. İlk bö-

lümde aktarılan etik tartışmaları gerek -aşağıda bahsedilen- "bilgilendirilmiş rıza" vd. konularda olduğu gibi işaret ederek, gerekse müstakil bir şekilde ele alarak ikinci bölümde değerlendirmektedir. Embriyonun ahlaki değerine dair yapılan tartışmaları da ikinci bölümde *Embhhriyoyu ve Nesli Muhafaza* başlığı altında fıkhi açıdan değerlendirmektedir. Birinci bölümde son olarak genoma yapılan müdahalelere ilişkin kurumsal kararlara ve hukuki sözleşmelere temas edilmiştir. Bu bağlamda tedavi amaçlı somatik hücre genom düzenleme olumlu karşılanırken kalıtsal genom düzenlemenin bazı taraflarca desteklenmesine karşıngen modifikasyonuna sıcak bakılmadığı ya da tamamen karşı çıkıldığı görülmektedir.

Görgülü'nün zengin bir literatüre dayanarak konunun teknik kısmı ile ilgili alt yapısı olmayanların dahi rahatlıkla anlayabileceği şekilde mevzuyu ele alması, tasnif metodu ve kullandığı sade, anlaşılır dili sayesinde, birinci bölümün akabinde fıkhi yaklaşımları ele aldığı ikinci bölüme iyi bir temel teşkil ettiği ortadadır. Bununla birlikte, temelde somatik ve germ hattı genom düzenlemeye dair etik tartışmalarda serdedilen görüşlerin sunulduğu bu bölümün birçok yerinde okurun zihninde yazarın kendi pozisyonuna ve görüşlerine dair soruların yer etmesi ihtimal dâhilindedir. Dolayısıyla yazarın bu bölümde çoğunlukla tanımlayıcı (*deskriptif*) bir usul benimsediği söylenebilir. Bölüm sonu değerlendirmesi ise nispeten yazarın sesinin daha çok duyulduğu, çalışmasında zemini oluşturan bu müdahale çeşitleri ile alakalı nerede durduğunun anlaşıldığı bir yer olarak değerlendirilebilir. İkinci bölüm ise artık bu hususların net bir şekilde belirdiği, analitik bir yaklaşımın ortaya konduğu bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genoma Müdahaleyle İlgili Fıkhi Yaklaşımlar isimli ikinci bölümde (ss. 95-178) Görgülü, genoma müdahale türlerinin şekli, sebepleri ve muhtemel sonuçlarını dikkate alarak değerlendirmekte ve bu doğrultuda konuyu fıkhi açıdan insan olmanın anlamı ve değeri, *makâsıd* doktrini, *sedd-i zerâi'* ve ihtiyat ilkesi, adalet düşüncesi, hak ve sorumluluk bağlamı ve mahremiyete riayet ilkesi çerçevesinde ele alarak tartışmaktadır.

Güncel meselelerin değerlendirilmesi ve yapılacak içtihatlarda benimsenecek usul açısından Görgülü'nün, Karadâvî ve Reysûnî gibi fıkıhçıların; adalet, hürriyet, eşitlik vb. evrensel değerlerin de zaruri maslahatlar kapsamına alınması gerektiği şeklindeki görüşlerini paylaştığı görülmektedir. Bununla birlikte bu temel değerlere, fert ve toplum huzuru açısından büyük öneme haiz fıtrat, emanet ve mahremiyet değerlerini de ekleyerek "sürdürülebilir toplum" için bunların muhafazasını gerekli görmektedir (dipnot no: 371, ss. 132-133). Yazar, tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahaleleri değerlendirmek maksadıyla Şatıbî'nin *makâsıd* anlayışı doğrultusunda ve Reysûnî'nin *Makâsıd'ın Üç İlkesi* benzeri bir yaklaşımla *maslahat-mefsedet* dengesini gözeterek üç esasa da-

yanan teorik bir çerçeve çizmektedir. Buna göre külli ve genel *maslahat*ın öncelenmesi, *mefsedet*lerin önlenmesi ve sonuçları dikkate alma ilkesinin uygulanması gerekmektedir. Oluşturduğu bu teorik çerçeveden hareketle yazar, yeri geldikçe birinci bölümde bahsedilen etik tartışmalara da işaret ederek konuyu fıkhi açıdan değerlendirmektedir. Mesela, genom düzenlemeye dair fayda-risk faktörleri üzerinden yürütülen etik tartışmaları, Batı'nın faydacılık anlayışı ile fıkıhtaki *maslahat* öğretisini kıyaslayarak ve Batı'nın refah merkezli hayat anlayışını; 'iyi yaşam', 'iyilik hali' gibi tanımlamalarını sorgulayarak İslami perspektiften ele almaktadır. Buna göre Anglo-Sakson dünyada etkili olan faydacı/ütilitarian felsefe/etik teori davranıştan elde edilen hazza dayalı olduğu için bireysel nitelik taşırken İslam hukukunda muteber maslahatın külli ve genel olması vasfı aranmaktadır. Ayrıca böyle bir fayda düşüncesi hukukun öngörülebilir olma niteliğini de tehdit etmektedir. Dahası, İslam'da iyilik hali ve iyi hayat sadece maddi değerlere odaklı değildir; servet, zekâ, güç, sağlık vb. nitelikler, uhrevi mutluluk için birer araç olabilir.

Tedavi ve geliştirme amaçlı gene yapılan müdahaleleri benimsediği bu *makâsıd* eksenli anlayış doğrultusunda değerlendiren yazar, *hastalıkların teşhisi, önlenmesi ve tedavisi* amaçlısomatik hücredüzeyinde yapılan müdahalelerin belli şartlarla caiz; *germ hattında tedavi* gerekçesiyle yapılan genom düzenlemenin "embriyonun maslahatına uygun olduğu düşünülse de tedavi ve geliştirme arasındaki çizginin muğlâklığı, klinik öncesi araştırmalardan pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılacak olması, hastalığı ortadan kaldırmak için genlere müdahale edilirken hedef dışı veya hedefte öngörülmeyen etkilere yol açabilmesi, yararlı olduğu düşünülen düzenlemelerin nesil ve toplum üzerindeki uzun vadeli etkileri" sebebiyle caiz olmadığı; *genetik geliştirme* amaçlı genoma müdahalelerin ise "insan türünün ve neslinin geleceği adına oluşturabileceği tehdit ve tehlikeler, yol açacağı sosyal problemler dikkate alındığında *mefsedet* yönünün çok daha fazla olduğu" gerekçesiyle caiz olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (s. 138). Zaruri *maslahat*lardan bilhassa can ve neslin korunması ilkeleri bu değerlendirmede öne çıkarılmıştır.

Genetik müdahalenin yapılış amacının hükme etkisini göstermesi bakımından dikkati çeken bir diğer nokta ise yazarın genetik hastalık teşhis edilen fetüse, genom düzenlemeyi germ hattında yapılan düzenlemeden farklı görerek somatik hücre tedavisi kapsamında değerlendirmesidir. Buna göre, fetüste tespit edilen bir hastalığın anne ve çocuğun hayatını tehlikeye sokmayacak şekilde tıbbi imkanların el verdiği ölçüde tedavi edilmesi mümkündür. Bu durum, ebeveynin eksik vücup ehliyeti olan ceninin maslahatına karar verme yetkisi olarak değerlendirilmiştir. Böylece Görgülü, etik açıdan tartışılan "bilgilendirilmiş rıza" yani kişinin kendisine uygulanacak tıbbi müdahalenin fayda ve risklerini bilerek karar vermesi (s. 29) meselesinin fıkhi açıdan bir sorun oluş-

turmadığını da ortaya koymaktadır. Fetüse yapılan genetik hastalık dışı müdahaleleri ise fıtratın değiştirilmesi olarak değerlendirmektedir.

Görgülü, kesin bir surette *germ hattı düzenlemenin* tıbbi gerekçeyle de olsa canı muhafaza ilkesini ve tedavi sınırlarını aştığını savunmaktadır. Geliştirme amaçlı genoma müdahaleyi caiz görenlerin hasta, hamile ve emzikli kadınların ramazan orucunu başka günlerde tutabilmesi hükmüne kıyas etmesine ve Bakara 2/247 gibi bazı âyet ve "Allah katında kuvvetli mü'min zayıf mü'minden daha sevimlidir." gibi hadislere dayanarak öne sürdükleri sağlıklı ve güçlü olmanın dinen tavsiye edildiği argümanına karşı çıkarak bunu *kıyas maa'l-fârık* (illet benzerliği bulunmaksızın yapılan kıyas) ve *fıkhi meşruluk arayışına girme* olarak nitelemektedir. Bu hatta yapılan tedavi edici, önleyici, iyileştirme, geliştirme gibi tüm müdahaleleri "insan mühendisliği" olarak görmekte ve nesli muhafaza ilkesini tehdit ettiğini savunmaktadır (s. 150). Embriyonun ahlaki ve hukuki statüsü ile gelecek nesillerin güvenliğini de neslin muhafazası kapsamında değerlendiren yazara göre *germ hattının üreme hücrelerinde araştırma amaçlı genom düzenleme* çalışmaları fıkhi açıdan bir problem oluşturmazken *embriyo düzeyinde genom düzenleme*metodu klinik uygulama aşamasına gelinceye kadar araştırmalarda pek çok embriyonun yaşamının sonlandırılması söz konusu olduğundan dinen sakıncalıdır. Bu konudaki ihtilaf, temelde hayatın başlangıcı ile ilgili görüş farklılıklarına dayanmaktadır. Kimilerine göre embriyo rahme henüz tutunmamışsa kimilerine göre ise ilk 14 gün içerisinde embriyonun (pre-embriyo) bilimsel ve genetik araştırmalarda kullanılması caiz görülmektedir. Görgülü ise daha önceki konu ile ilgili müstakil çalışmalarında da yer verdiği üzere hayatın başlangıcını sperm ve yumurta hücrelerinin aşılanma anı olarak kabul ederek insan olma ihtimali taşıyan bu oluşumun döllenme anından itibaren korunması gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla insanın dokunulmazlığı ve mükerrem olması (*ismet-i âdemiyye*) ilkesinin bu aşamadan itibaren işletilmesi gerekmektedir.

Sedd-i zerâî ve ihtiyat ilkesi çerçevesinde söz konusu müdahaleler değerlendirildiğinde yazar, *geliştirme maksatlıgenom düzenleme*lerin caiz olmamasına "insanın saygınlığını ihlal etmesi, insan türünün çeşitliliğini bozma riski taşıması, genom seçimine imkân vererek kalıtsal anlamda üstünlüğe ve ırka dayalı ayrımcılığa sebebiyet verebilecek olması" vb. *mefsedet*leri gerekçe olarak göstermektedir (s. 162). *Tedavi maksatlıgerm hattı genom düzenlemelerinde* ise tedavi olmama/genetik hastalıklarla doğma ve kuşaklar boyu sürecek genetik modifikasyon gibi *mefsedet*lerin çatıştığını, bu sebeple *ibâha* prensibine göre aceleyle hüküm vermek yerine ihtiyat prensibinin işletilerek bundan kaçınılmasının daha uygun olacağını, bir takım külli kaideleri (Mecelle mad. 26, 27, 28, 29) delil göstererek savunmaktadır.

Adalet ilkesi açısından konuya bakıldığında yazarın, etik tartışmalarda dillendirilen "eşit erişim" kaygısını paylaştığı görülmektedir. Bu anlamada somatik hücre düzenleme ile yapılan tedavilerin tüm toplumlar ve fertler için ulaşılabilir olması ve ayrımcılığa yol açmaması gerekmektedir. Görgülü, geliştirme amaçlı yapılan çalışmaların ve yatırımların ise dünyadadaha temel ihtiyaçlarına bile ulaşamayan kesimlerin varlığı dikkate alındığında tıbbi gereklilik olmaması sebebiyle israf olduğunu ve caiz olmadığını savunmaktadır. Ayrıca Mustafa Çağırıcı'nın tanımından hareketle, adaletin sosyal fırsat eşitliğinden fazlasını, yani ruhi kemale ulaşmayı ifade ettiğini belirterek insanı gen teknolojileriyle insanüstü bir varlığa dönüştürmek yerine manevi gelişimine yatırım yaparak insan-ı kâmile taşımanın hedeflenmesini İslam hukukunun adalet anlayışı ile daha bağdaşır bulmaktadır.

İslam hukukunda hak ve sorumluluklar bağlamında ele alınacak olursa tedavi ve geliştirme amaçlı genetik müdahalelerin hak tasnifinde hem kul hem de Allah hakkına tekabül eden bir yönü olduğu görülmektedir. Görgülü, bunlar içerisinde Allah hakkının daha ağır bastığını, dolayısıyla biyoetiğin temellerinden "otonomi" ilkesinden farklı olarak fıkıhta kişinin bedeniyle ve genomuyla ilgili tasarrufta asıl rolün Şâri'e ait olduğuna dikkat çekmektedir. İnsanın bu hususta sınırsız bir yetkisi ve özerkliğinden bahsetmek mümkün değildir. Dahası ilahi bir emanet olması sebebiyle insanın bedenini ve genomunu koruma sorumluluğu, onlar üzerinde tasarrufta bulunma hakkından önce gelmektedir.

Mahremiyet, İslam hukukunda korunması gereken zaruri değerlerden biridir. Görgülü, özellikle bilgi ve beden mahremiyetinin genoma yapılan müdahalelerde ihlal edildiğine işaret etmektedir. Bir kimsenin kişisel bilgi ve verilerinin, ailevi genetik bulgularının korunması, bilgi mahremiyetinin bir gereği olmakla beraber aynı zamanda ahlaki bir sorumluluktur. Bu noktada yazar, ilkesel olarak genetik bilginin saklanması ya da ifşa edilmesi hususunun *maslahat-mefsedet* açısından ve toplum yararının kişisel yarardan üstün tutularak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Söz konusu iki müdahale türünde de ihlal edilen avret bölgesinin mahremiyetini ise *somatik hücre genom düzenlemede* tedavi kapsamında tıbbi bir zorunluluk olarak görürken *germ hattı genom düzenlemede* böyle bir durum olmaması sebebiyle haram olarak değerlendirmektedir.

İkinci bölümün son kısmında önceki bölüm ile paralel şekilde kurumsal kararlara yer verilmektedir. Söz konusu müdahale türleri ile alakalı Uluslararası Fıkıh Akademisi, İslam Fıkıh Akademisi, İngiltere Müslüman Konseyi (MCB) ve İslam Tıp Bilimleri Örgütü'nün (IOMS) kararları ve fetvaları ele alınmaktadır. Bu anlamda Görgülü'nün geliştirme amaçlı müdahalelere karşı çıkarak bu konudaki genel temayülü benimsediği söylenebilir. Bir olgu olarak yaklaştığı genoma müdahale konusunda mutlaka fayda-zarar hesabının yapılmasının ve net

sınırlar çizilmesinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, ideal olarak teoloji, felsefe, ahlak, sosyoloji ve psikoloji alanlarından bütüncül bir yaklaşımla konunun ele alınması gerekmektedir.

Görgülü'nün genom araştırmalarının bireysel ve sosyal sonuçlarını değerlendirmek üzere fıkhi-ahlaki bir çerçeve oluşturma gayesi ile kaleme aldığı bu çalışmada, ortaya koyduğu ilmi mülahazaları, değerlendirmeleri vetutarlı tavrı, İslam'ın temel öğretilerine gösterdiği *Makâsıdü'ş-Şerîa* eksenli bütüncül yaklaşımıyla amacını gerçekleştirdiğini söylemek mümkün gözükmektedir. Hem tıbbi hem fıkhi konularda geniş bir literatüre dayanan çalışmanın yapılandırılması ve tasnifi, anlamlandırılabilir ve takip edilebilir niteliktedir; açık ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı hususların ileriki baskılarda gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaati ile şu hususlar zikredilebilir: Mutaz Hatîb'in "genetik müdahalelerin yol açtığı soru ve sorun alanlarının ahlâkî ve kelâmî boyutları sebebiyle *nevâzil* fıkhının kapsamını aştığı" iddiası, *nevâzil* kavramına dair açıklamanın yapıldığı dipnotta verilmek yerine (s. 95-96, dipnot no: 258), yazarın güncel tıbbi-teknolojik meseleleri değerlendirme imkanı sağlayan fıkıh alanlarını açıkladığı yerde (s. 96) metin içinde tartışılarak veya ayrı bir dipnotta verilebilir. Bu sayede meseleye hem bütünsel bir yaklaşımla cevap verilmiş hem de okuyucuda iddianın yetersiz ele alınmış olduğu intibaı uyandırılmamış olur. Fıkhi yaklaşımın temellendirildiği her maddenin değerlendirme kısmında birbirleriyle olan ilişkilerinden dolayı kaçınılmaz olması çok muhtemel bazı yerlerde tekrara düşüldüğü gözlemlenmiştir (bk. ss. 161-162 dipnot 460, 463 ve 466). Çalışmada esas alınan meal kullanımına dair bilgilendirmenin yapıldığı dipnotun, ilk âyetin kullanıldığı yerde verilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca bu sayede mevcut kullanımda olduğu gibi yapılan açıklama da bölünmemiş olur (s. 99, dipnot no: 264). Benzer şekilde "pre-embriyo" kavramının da ilk geçtiği yerde (s. 151) açıklanması daha uygun olacaktır. Bunların dışında, özellikle ikinci bölümden birinci bölümde tartışılan meselelere göndermeler olması sebebiyle bir indeks oluşturulması faydalı olabilir.

Kaynakça

Al-Balas, Qosay A. E. vd. "The Ethics of Gene Editing From An Islamic Perspectives: A Focus on the Recent Gene Editing of the Chinese Twins". *Science and Engineering Ethics* 26/3 (2020), 1851-1860.

Alsomali, Nimah-Hussein, Ghaiath. "CRISPR-Cas9 and He Jiankui's Case: An Islamic BioethicsReview Using *Maqasid al-Shari'a* and *QawaidFighiyyah*". *AsianBioethicsReview* 13/2 (2021), 149-165.

Çıtak, Halim Alperen. "Transhümanizm Karşısında Hukuk Devleti İdeali". *İnsan Hakları Yıllığı* 38 (2020), 1-40.

Isa, NoorMunirah vd. "Islamic Perspectives on CRISPR/Cas9-Mediated Human Germline Gene Editing: A Preliminary Discussion". *Science and Engineering Ethics* 26/6 (2020), 309-323.

Sarıkaya, Berat. *Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi ve Doğurduğu Bazı Teolojik Problemler.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.